

ESZTÉTIKA ÉS IRODALOM A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN
Schedius Lajos előadása 1801–1802-ből

„... az iskola falai közül ki nem hatott az életre”¹

A 19. század közepétől öröklődő toposz a Schedius Lajossal foglalkozó szakirodalomban az – egyébiránt nagyrabecsült – esztéta izoláltsága, nézeteinek szűk hatóköre. Ennek okát a következőképp határozzák meg az egyes szerzők: Toldy Ferenc szerint „két jeles szépész, Greguss Mihály és Schedius Lajos előszóval és irodalmilag fejtegették a szépet, amaz Boutwerk nyomán haladva, ez éles ésszel új rendszert alkotva; de latinul”.² Toldy azt is megállapítja: hogy Schedius *Principia philocaliae*³ című esztétikai összefoglalásával „külföldön felekezetet nem alkotott, külső helyzete okozá; hogy hazánkban nem, az előadás elvontsága, az alkalmazott szépműtan elmaradása, a latin nyelv, melyen rendszerét előterjeszté, s azon nagy hézag, mely az ő s tanítványai álláspontja között létezett, s melyet ő áthidalni nem igyekezett soha”.⁴ Erdélyi János hozzáfűzi: „Schedius Lajos mint gondolkodó merész volt, de merészsége nem vitte őt ki úgy a nagy nyilvánosság mezejére, hogy népszerű is lehetett volna [...] benne maradt az iskolai tudományosság vagy kisebb társulatok körében, maga helyett csak tanítványokat küldvén a polgári világba”.⁵ Mitrovics Gyula pedig Schedius esztétikájának hatástalanságát egyenesen „jogos bűnhődésnek” tartja, amiért a külföldi szakirodalom alapos ismerete mellett „a hazai kísérletekről nem vesz tudomást”.⁶ Csetri Lajos,⁷ Jánosi Béla,⁸ Nagy Endre⁹ szintén ezen okokra hivatkoznak, különös tekintettel a latin nyelvhasználat időszerűtlenségére.

E tanulmány nem kíván foglalkozni Schedius Lajos külhoni hatástörténetével, bár elgondolkodtató, hogy az egyetlen Schedius-monográfia a *Schedius Lajos mint német-*

¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., 1987, 258.

² Uo.

³ SCHEDIUS Lajos, *Principia Philocaliae, seu Doctrinae Pulchri, ad scientiae normam exacta*, Pest, 1828.

⁴ TOLDY Ferenc, *Gyászbeszéd Schedius Lajos felett* = T. F. *Irodalmi beszédei*, I, Pest, 1872.

⁵ ERDÉLYI János, *Az irodalom jelentősége és befolyása az életre*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, II, 381.

⁶ MITROVICS Gyula, *A magyar esztétikai irodalom története*, Debrecen–Budapest, 1928, 83.

⁷ *A magyar kritika évszázadai: Rendszerek – A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981.

⁸ JÁNOSI Béla, *Schedius Lajos esztétikai elmélete*, Bp., 1916.

⁹ NAGY Endre, *A magyar esztétika történetéből: Felvilágosodás és reformkor*, Bp., 1983; FEHÉR Katalin, *Schedius Lajos művelődéspolitikája*, Honismeret, 1997/6, 9–14.

magyar kultúrközvetítő¹⁰ címet viseli, s hogy német kutatók (K.-H. Jügel,¹¹ K. Wieweg¹²) szentelnek figyelmet Schedius – igaz, nem csupán esztétikai – munkásságának. A külföldi recepció vizsgálata erősen relativizálhatja a hagyománykövető felfogásban gyökerező író- és tudóspórtrek vonásait: Kazinczyról kevésbé ismert például, hogy mikor Rummy Károly György felvételre javasolta a göttingeni Societat der Wissenschaften tagjai közé, akikhez Schedius is hozzáértendő, Heyne sajnálattal közölte: a Societat nem szokott felvenni ismeretlen, idegen tudósokat, ismeretlen nyelven író költőket még kevésbé.¹³)

Schedius esztétikai nézeteinek magyarországi recepciója szintén komplex probléma. Amennyiben recepciónak az irodalomtörténeti kánon(ok) által deklarált kapcsolatokat tekintjük, melyek filológiai módszerrel (Schediusra történő hivatkozásokkal) igazolhatók, esztétikáját illetően Schedius szellemi izoláltsága tagadhatatlan. Simon Florent népszerűsítő cikke¹⁴ kivételével alig hivatkoznak rá. Ez a szorosan vett intertextualitásra építő értelmezés azonban kánonfüggő, két aspektusból is: egyrészt a korabeli szerzők ritkábban hivatkoznak név szerint a korabeli kánon által negligált vagy periférikusnak tekintett szerzőkre; másrészt a későbbi irodalomtörténet-írás elsősorban a saját kánonjába koherensen illeszkedő szerzők recepciótörténetét követi végig filológiailag. A korabeli történeti horizontnak nem kizárólag a kortárs avagy későbbi irodalomtörténeti kánonok által deklarált szerzők képezték részét, ám a hozzáférés lehetősége a többiek esetében korlátozott. Ilyen hozzáférés lehet irodalomszociológiai alapozottságú: így Schedius esetében az a tény, hogy közel ötven éven keresztül a pesti egyetem bölcsészettudományi karának esztétikaprofesszora, implikál hallgatói részéről bizonyos recepciót. Egy e ténnyel kiinduló Schedius-interpretáció másként viszonyul Schedius szellemi izoláltságának idézett indokaihoz.

Mennyiben jelent bénító tényezőt a latin nyelvűség? Utalva a 18–19. századi magyarországi latinitással foglalkozó szakirodalom¹⁵ eredményeire, megállapítható: Schedius egyetemi működésének befejeztéig (1842) nyelvi nehézségek a latin nyelvvel kapcsolatban (a felsőoktatást illetően) nem merültek fel. Horvát István és Jedlik Ányos (az előbbi a magyar nyelv tanára is egyben!) 1841-ben kijelentették, hogy a fizikát, a diplomatikát és a heraldikát nem is lehet másképp, mint latin nyelven tanítani; s a pesti egyetemen majd csak az 1860/61-es tanévben hangzik el az utolsó latin nyelvű előadás.¹⁶ Természe-

¹⁰ DOROMBY Karola, *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*, Bp., 1933.

¹¹ Karl-Heinz JÜGELT, *Die Recensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785–1803*, Rostock, 1970; Uő., *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798*, Német filológiai tanulmányok, IX, Debrecen, 1975, 65–94.

¹² Klaus WIEWEG, *Kis elbeszélések és „gondolkodó megemlékezés”: Hegel kapcsolatai Magyarországgal*, Magyar Filozófiai Szemle, 1994, 563–574; Uő., „Az ön érdekes hazája”: Hegel levele Schedius Lajoshoz, Gond, 1996/2, 109–113.

¹³ BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., 1955, 167.

¹⁴ *A szépségről*, Tudományos Gyűjtemény, 9(1826), 3–33.

¹⁵ A legfrissebb bibliográfiát lásd TÓTH Sándor, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar irodalmi felvilágosodás korszakában*, Szeged, 1994.

¹⁶ Részletesen lásd MARGÓCSY István, *A magyar nyelv oktatása mint egyetemi diszciplína*, MNy, 1992, 186–187.

tesen a latin nyelvet preferáló felsőoktatási rendszer meglétével parallel jelenség az a folyamat, amely a nemzetfogalom 1780-as évektől világosan kimutatható átalakulásával¹⁷ jár. Csak jelzésszerűen: Pápay Sámuel 1808-ban már evidenciaként szögezi le, hogy „a Literatura is vagy nemzeti vagy pedig idegen; ha t.i. az a nemzetnek tulajdon anyai nyelvén foly, nemzeti, más különben idegen avagy külföldi: mint p.o. Magyar Hazánkban a Deák Literatura”;¹⁸ a Pyrker-pör a kritikai praxisban mutatta ennek működését;¹⁹ Toldy Ferenc pedig az irodalomtörténeti paradigma fő karakterisztikumává emelte a nyelvi-nemzeti jelleget. E futólagos áttekintés mutatja, hogy a 19. században latin nyelven alkotók elsődleges kritikai, majd irodalomtörténeti recepciója szükségszerűen periférikus. Erdélyi János idézett megjegyzése Schedius tanítványairól viszont amellet szól, hogy Schedius másodlagos, közvetett recepcióját ez a paradigma is tényként ismeri el, ha nem is explikálja. E különbségek felismerésével – nagyjából Szauder József 1970-es tanulmányától²⁰ számíthatóan – a magyar irodalomtörténet-írásban megkezdődött a 18–19. századi magyarhoni latinitás „revíziója”.

Schedius esetében egy modalitásbeli eltérést is figyelembe kell vennünk: az ő latinitáseszmenye nem a magyar rendi-nemesi szemlélethez kapcsolható, hanem a göttingeni neohumanizmus hatásához, mely a latin nyelvnek eruditív jelleget tulajdonít, fontos tényezőnek tartja azt a testi és a szellemi harmónia fogalmával definiált általános humanitás kialakításában. Ez a 18–19. század fordulóján még nem számított korszerűtlen attitűdnek – a későbbiekben igen.

Az egyoldalú, túlzott teoretikusságot és a hazai irodalom percepciójának hiányát azok a szerzők róják fel Schediusnak, akik a *Principia philocaliae* szövegére alapozzák érveiket. A *Lineae primae*²¹ című, Schedius esztétikai előadása alapján készült jegyzet szövegszerűen igazolja, hogy Schedius egyrészt tisztában volt magyar irodalomtudományi előzményeivel, másrészt előadásában – részben mert érzékelhette az „alkalmazott szépműtan” iránti igényt – kifejezetten mellőzte a teoretikus fejtegetéseket, s az elemzési anyagul szolgáló példákra koncentrált.

A Schedius professzori munkásságát bevonó történeti interpretáció hivatkozási alapjául tehát a *Lineae primae* előadásjegyzet szolgál; ehhez azonban definiálni kell az adott szöveg felhasználhatóságának korlátait, kritériumait.

¹⁷ Részletesen lásd BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom*, ItK, 1984, 558–577; SZÜCS Jenő, *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Bp., 1983.

¹⁸ PÁPAY Sámuel, *A' magyar literatúra' esmérete*, I–II, Veszprém, 1808, 3.

¹⁹ Részletesen lásd DÁVIDHÁZI Péter, „*Iszonyodám enmagam előt*” (*Egy írói Oidipusz-komplexum drámája*), Holmi, 1995, 350–365, 513–524.

²⁰ SZAUDER József, *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a magyar felvilágosodás irodalmában* = Sz. J., *Az estve és Az álom*, Bp., 1970.

²¹ *Lineae primae literaturae antiquorum et recentiorum populorum ex praelectionibus Ludovici Schedius*, OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 1477.

Mivel Schedius 1792 és 1842 között tanított a pesti egyetemen, mindenekelőtt a *Lineae primae* kronológiai behatárolását érdemes elvégezni. Doromby Karola 1797-re datálta, mivel egy J. P. Uz nevű német költőről azt állítja a szöveg, hogy „praeterito anno” (‘a múlt évben’) halt meg – ez pedig 1796-ra tehető.²² E megállapítás nem helytálló: egyrészt mert a kifejezés fordítható ‘az elmúlt évek egyikében’ értelemben is, másrészt mert a szövegben lejegyzett biográfiai adatok nem mindig pontosak, önmagukban nem irányadók (ugyancsak Uzról olvashatjuk, hogy 80 évesen halt meg, holott Uz 1801-ben lett volna 80 éves), harmadrészt mert Schedius több hivatkozása (*Himfy* 1801, *Rózsa Szín Gyűjtemény* 1798–1803) későbbi időpontra utal. Ezt figyelembe véve datálta Fried István 1797 és 1801 közötti időszakra az előadásjegyzetet,²³ s e datálást fogadta el Szilágyi Márton is.²⁴

A *Lineae primae* belső és külső érvek alapján az 1801/1802-es tanévre datálható.

A szövegből vett belső érvek:

- 1802-nél későbbi időpontra utaló hivatkozás nincs a szövegben;
- post quam: Kis János: *Zebbé való könyv*, 1797; *Rózsa Szín Gyűjtemény*, 1798–1803, Perecsényi Nagy László: *Mezengy*, 1801; Himfy (mint költőnév!), 1801 (ez egyben adja: ante quam 1807, amikortól Himfy és Kisfaludy Sándor különválasztása a *Himfy* szerzőt is feltüntetető kiadása után anakronizmus);
- K. W. Ramler német költő a szöveg szerint 3 éve halt meg, ez 1798;
- ante quam: J. G. Herder a szöveg szerint még él – Herder 1803-ban meghalt.

A szöveghez kapcsolható külső érvek:

– A *Lineae primae*ben külön lapon, betétként, de ugyanazon kéz írásával olvasható egy köszöntő beszéd piszkozata, mely Markovics János (1735–1834) doktorrá avatásának alkalmából született. Ez az esemény 1802-ben zajlott le, a pesti egyetem bölcsészkarán. A piszkozat írója „édes társam”-nak nevezi Markovicsot, említi, hogy három éve társa „az oskolában”. Markovics tagja volt a Horvát István körül alakult „három társaságnak” Rachovetz Andrással, Ferenczy Jánossal együtt, s e társaságból egyedül Horvátról mondható el, hogy 1802-ben éppen három éve tanul a pesti egyetem bölcsészkarán. Ez a tény s az, hogy a jegyzet a Horvát István-hagyatékából került az OSZK Kézirattárába,²⁵ valószínűsíti, hogy a jegyzetelő maga Horvát István volt.

– A *Lineae primae* egyik lapján a jegyzet szövege mellett egy névsor olvasható, a nevek mellett érdemjegyekkel. A névsor tagjaiból azonosítható Horvát István, Rachovetz András, Ferenczy János, Markovics János, b. Eötvös Ignác. Közülük Markovicsról és Horvátról ismert, hogy 1799-ben kezdték meg tanulmányaikat a pesti egyetem bölcsészkarán, tehát 1801/1802-ben voltak harmadévesek. Az esztétika ebben az időben a har-

²² DOROMBY, i. m., 37.

²³ FRIED István, *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungarn, 1802–1804)*, MKsz, 1981, 31–94.

²⁴ SZILÁGYI Márton, *Schedius Lajos szerepe az Uránia körül*, ItK, 1996, 127–144.

²⁵ A Quart. Lat. 1477. katalóguscéduláján „Steph. Horváth” megjegyzés olvasható.

madéves bölcsészhallgatók tananyaga volt.²⁶ Azonkívül a névsorban kivétel nélkül szerepelnek azok a nevek (Goszleth József, Horvát István, Nagy Alexius, Rachovetz András), melyek egy 1802-es *Tentamen*²⁷ (vizsgatételek Schedius Lajos esztétikai vizsgájához, harmadéves bölcsészek számára) címlapjának hátoldalára nyomtatva olvashatók.

A kronológiai behatárolás során a tanítványok nevei között felmerült báró Eötvös Ignác és Horvát István neve is. Bajza, Szemere és Vörösmarty²⁸ is úgy emlékezik Schediusra, mint hajdani professzorára.²⁹ E tanulmány keretei nem engedik meg Schedius közvetett, „professzori” recepciójának részletes feltérképezését – az említett nevek csupán azt jelzik, valóban nem érdektelen Schedius munkásságát esztétikaprofesszori tevékenysége felől megközelíteni.

Schedius professzori munkásságával s a korabeli magyar esztétikai koncepciókkal való összehasonlításával kapcsolatban a szakirodalomban³⁰ többször felvetett probléma Szerdahely György hatása a Schedius által leadott tananyag összeállítására. Tény, hogy 1795/1796 és 1809/1810 között Szerdahely *Aestheticája* szerepelt az *Ordo praelectionum*ban Schedius előadásainak tankönyveként. Az 1795/1796-os váltás azonban nem biztos, hogy csupán Schedius a Martinovics-összeesküvés tagjaival való kapcsolata miatt történő megregulázásának és a fokozott „tanfelügyeletnek” az eredménye, hanem eredménye lehet annak is, hogy 1794-ben jelent meg Szép János magyarításában Szerdahely *Aestheticája*. Horvát István elejtett megjegyzése³¹ alapján pedig túlzás lenne kijelenteni, hogy Szerdahely „Schedius Lajos kezét megkötötte, mert rákényszerítette politikai (reakciós) tekintélyén keresztül az ő könyveinek megtartására, azoknak alapján való tanításra”.³² Horvát István maliciózus mondata ugyanis nem mentes szubjektív intencióktól: Ürményi József, az egyetem elnöke 1809-ben Révai Miklós helyettesítőjéül és utódjául a magyar nyelvi tanszéken nem a Révai által támogatott Horvátot jelölte, hanem Schedius Lajost.³³ Schedius hiányos magyar nyelvtudása miatt különösnek tűnik e jelölés, de épp a *Lineae primae* anyaga mutat rá, hogy Schedius – ha adott esetben latin nyelven is – jó ismerője volt a kortárs magyar irodalomnak, melyet autentikusan helyezett el a kortárs európai irodalom kontextusában. A magyar nyelvi tanszék, amennyiben Schedius vette volna át irányítását, valószínűleg alapvetően irodalomelméleti, irodalom-

²⁶ Erről lásd PAULER Tivadar, *A budapesti magyar Királyi Tudomány-egyetem története*, Bp., 1880, 232, 347; és a következő jegyzetben idézett *Tentamen* címében foglaltak.

²⁷ *Tentamen publicum ex aethetica primo semestri explicata in praelectionibus Ludovici Schedius Phil. Doctoris, aetheticæ et artium eleg. professoris P. O. in Reg. Scient. Univers. Hung. quod anno MDCCCII mense martio subiverunt sequentes philosophiæ tertium in annum auditores*, Pesthini; OSZK, 808.889.

²⁸ Vörösmarty és Schedius kapcsolatáról lásd TAXNER-TÓTH Ernő, *Rend, kétélyek, nyugtalanság: A Csongor és Tünde kérdései*, Bp., 1993, 16–17.

²⁹ NAGY, i. m., 315.

³⁰ Részletesen lásd SZAUDER József, *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*, ItK, 1971, 78–106.

³¹ „Schedius ki jelentette: hogy mi helest Szerdahelyi György meg halálozik, azonnal Magyarúl ki adja az Aesthetikát.” HORVÁT István, *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója*, szerk., jegyz. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Bp., 1967, 169.

³² *A magyar kritika évszázadai*, i. m., 258.

³³ PRUZSINSZKY Sándor, *Ürményi József*, Bp., 1990, 290.

esztétikai tájoltságot kapott volna. Visszatérve Schedius előadásainak anyagához, érdemes megfontolni a következő eshetőséget is: Schedius attól, hogy Szerdahely könyvét feltűntette az *Ordo praelectionum*-ban, nem biztos, hogy tanította is azt. Sem a *Tentamen*-ben, sem a *Lineae primae*-ben nem hivatkozott Szerdahelyre, pedig a *Lineae primae* végén a jegyzetelő még azt is felírta, hol kell még utánanéznie az anyagnak („Plura in Kram[m]jero et Eschenburgio videant[ur]”).

Érdemes tehát szövegszerűen megvizsgálni, mit és hogyan vett át Szerdahely esztétikai nézeteiből³⁴ a *Tentamen* és a *Lineae primae* (a kettő egymáshoz való viszonyáról a későbbiekben lesz szó). E probléma kapcsán egyszerre négy szöveg intertextuális relációinak vizsgálata vetődik fel: Szerdahely 1778-as *Aestheticájáé*,³⁵ a Szerdahely előadásainak anyagát követő tételjegyzéké, a *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi* című, 1776-os kiadványé,³⁶ Schedius koncepciójára nézve pedig a *Lineae primae* és a *Tentamen* címmel jelölt szövegeké. Az *Aesthetica* és a *Tentamen*, valamint a *Lineae primae* összevetésének intenciója az, vajon találhatóak-e ezen szövegek koncepcionális jegyeiben, struktúrájában, definícióiban olyan konvergenciák, melyek igazolnák a hipotézist: a *Tentamen* tételei szerint, a *Lineae primae* anyaga alapján vizsgálók az *Aestheticát*, illetve annak magyar fordítását elméleti kézikönyvként használhatták a felkészüléshez.

A *Tentamen* az *aesthetica specialis* (művészeti ágakra alkalmazott esztétika) keretén belül az *eloquentia* és a *poesis* kérdését tárgyalja. Nem elméleti igényesség, inkább didaktikai megfontolások motiválhatták anyagának összeállítóját, Schedius ugyanis a retorika és a poétika fontosabb reguláit is beépítette az anyagba. Szerdahely *Aestheticája* ellenben önálló tudományként interpretálja az esztétikát, s különösen a retorikától gondosan elhatárolja azt. A *Tentamen* kizárólag irodalomesztetikával foglalkozik; Szerdahely zenére, képzőművészetekre is hivatkozott. A poézis tekintetében a *Tentamen* is elhatárolja a poézist a versificatiótól, s hangsúlyozza az „enthusiasmus”, a költői „furor” szerepét – ám csak mint a költészet sine qua nonját, nem mint a zseni teremtő erejét. A költészet erőteljes preferenciája sem jelenik meg a *Tentamen*-ben, holott Szerdahelynél az alapvető. Az utóbbi fiziológiai megalapozást is ad nézeteinek, ami jellemző a *Tentamenre* is. A *Tentamen* az *Aestheticához* hasonlóan felállítja a helyes érzékelés – szépérzék – ítélőképesség – képzelőerő követelménysorát az alkotóval szemben, s kijelenti, hogy a költészet (különösen erkölcsi szempontból) hasznos („ad omnem morum honestatem exulto” – *Tentamen*). Ez a megállapítás azonban Schediusnál erőteljesen kapcsolódik a göttingeni neohumanizmus már említett eruditív nyelv- és művészetfelfogásához, ahhoz, melyet Schedius már a pesti egyetem esztétikai tanszékének elnyeréséért

³⁴ Részletesen lásd MARGÓCSY István, *Szerdahely György művészetelmélete*, ItK, 1989, 1–33.

³⁵ SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus*, Buda, 1778.

³⁶ *Tentamen publicum ex aethetica sive theoria et bono gustu scientiarum, et artium pulcherrimarum quod ex praelectionibus ad. ver. ac clarissimi d. Georgii Szerdahelyi AA. AA. & philosophiae doct. aetheticus & eloquentiae profanae profess. publ. ordin. reg. subibit nobilis, ac perdoctus dominus Emericus Fekete amaenoris litteraturae repetens in annum alterum mense augusto 15 anni MDCCCLXXVI*, OSZK, Aprónyomtatványok Tára.

benyújtott vizsgadolgozatában is kifejtett: „az esztétikai tehetség [...] a lélek valamennyi, egyenlő alapon és egyenlő fokon kiművelt és tökéletesített erőinek és képességeinek komplexuma, olyanformán [...], hogy szabadon tevékenykedjenek, sőt inkább harmonikusan egybehangozzanak”³⁷ (vö. „Ingenium poeticum consistit in harmonica perfectione [...] animi virium” – *Tentamen*). Az *ingenium poeticum* tehát nem a Sturm und Drang teremtő zsenijének karakterét hordozza. Emellett a *Tentamen*ben azt is olvashatjuk a beszédformák kapcsán, hogy „ex intimis naturae humanae recessibus petuntur, atque adeo non tantum utiles, sed perquam necessariae sunt” (*Tentamen*), ami már előrevetíti a *Principia philocaliae* gondolatsorát (mely az esztétikai jelenségeknek az emberi természetre, végső soron pedig a természetre visszavezethető, szükségszerűségein nyugvó természetfilozófiai és ontológiai alapozást ad). A *Tentamen* tehát didaktikusabb, eklektikusabb Szerdahely *Aestheticájánál*, nem mond annak ellent, helyenként átveszi nézeteit, bár más intellektuális töltettel.

A *Lineae primae* inkább az elemzésekhez nyújt gyakorlati eligazítást, tulajdonképpen egyfajta „elemzési anyaglista”. Főbb hivatkozási területei Szerdahely *Aestheticájában* is megtalálhatók: antik kultúra, német felvilágosodás, francia felvilágosodás, érdeklődés az északi és a keleti népek irodalma iránt. Közös vonás a felekezeti tolerancia, a regény műfajának hangsúlyozása, az antik szerzőkkel szemben a modernnek előtérbe állítása. Ami a *Lineae primae*ben új: a göttingeni neohumanizmus és a kortárs magyar irodalom erőteljes recepciója, a domináns irodalomtörténeti érdeklődés (a magyar historia litteraria szinte teljes irodalmának ismerete, hivatkozások külföldi irodalomtörténetekre), a csupán irodalmi anyag ismertetése, az eltérő műfaji beosztás (a *Fabulae Romanenses* közé nem kerülnek például eposzok stb.). Schedius feltehetően eleve nem akart itt radikálisan új irodalmi anyagra hivatkozni – a *Principia philocaliae* is ezt mutatja, amennyiben Schedius itt Schiller tanácsát követve mellőzte a példaanyag beépítését, mert a teoretikus rendszert tekintette lényegesnek. Szerdahely *Aestheticája* tehát hasznos segédlet lehetett Schedius anyagának egyes tételeihez és tematikus egységeihez, ám sem a *Tentamen*, sem a *Lineae primae* nem imitálja annak szerkezeti-konceptcionális felépítését, s a kortárs európai irodalom több problémája (az irodalmi szövegek nem műfaji, hanem historikus elv szerinti újrendezése, a regényelmélet kérdésköre, a komikumról való értékítélet) tekintetében érzékenyebb recepciót jelez.

A *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahely* vizsgatételjegyzék szövege ahhoz a kérdéshez nyújt interpretációs lehetőséget, hogy Szerdahely előadásainak tematikus vonalvezetése, teoretikus hangsúlyai hogyan karakterizálhatók. Mégpedig annak az időszaknak az egyetemi előadásai esetében (mivel a *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahely* 1776-os keltezésű), amikor Szerdahely *Aestheticája* kéziratban már készen állt, tehát annak szövegét, elméleti intencióit a szerző előadásaiba is beépíthette (bár, mint a későbbiekben kiténik, ezt sok vonatkozásban nem tette meg). A *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahely* összeolvasása a *Tentamen* és a *Lineae primae*

³⁷ SZAUDER József, *Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai*, ITK, 1971, 216.

textusával azért lényeges, mert arra lehet belőle következtetni, vajon az egyetemi előadások szövege és vizsgaanyagai Schedius professzorsága idejéből valóban olvashatók-e Szerdahely előadászövegeinek és tételjegyzékeinek leképezéseiként. Hiszen az, hogy Schedius előadásaihoz kézikönyvként Szerdahely *Aestheticája* hozzárendelhető (ami a korabeli tankönyvviszonyok mellett még akkor is elképzelhető, ha az előadások épp a kézikönyv látens kritikáját vagy továbbgondolását tartalmazták), nem jelenti, hogy Schedius előadásai Szerdahely előadásainak kópiái.

A leginkább szembevetendő eltérés már a két tentamen címében megmutatkozik: „De aethetica generali” (*Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*) – „Aesthetica specialis sive theoria singularum artium elegantiorum” (*Tentamen*). Szerdahely előadása tehát az általános esztétikát tárgyalta, *Poesis, Eloquentia, Pictura et chalcographia, Architectura, Musica et ars Saltandi, Horti cultura* alegységekre bontva. A szöveg értelmében az e művészeti ágakban megjelenő szépség, mely az esztétika tárgyát képezi, ugyanaz, csupán a szépség megjelenítésében eszközként használt jelek eltérő volta különbözteti meg őket („iis tantum signis differunt, quibus pulchrum repraesentat” – *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). Schedius ellenben „szakesztétikát”, voltaképp irodalomesztétikát adott elő, tételjegyzékének szövege az *Eloquentia* és a *Poesis* címszavak köré szerveződik, s a Szerdahely-tételjegyzéknél részletesebb kifejtésüket tartalmazza. Szerdahely szövegének kiindulópontja a következő szépségdefiníció: „Idea Pulchri non est nobis ingenita... quod pulchrum est, sensibiliter placet, & delectat” (*Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). E meghatározás determinálja a szövegből kirajzolódó esztétikai nézőpontot: az egyes művészeti ágak befogadócentrikus értékelését kapja az olvasó, deskriptív jelleggel, s elsősorban a gyönyörködtetés eszközeinek kifejtésével. A „miért szép?” kérdése itt nem tölt be szövegszervező szerepet, Szerdahely csupán néhány szóban tér ki rá („sensus, & cognitio pulchri habetur a luce, & vivacitate... Unio fundatur in Veritate Aesthetica, aut Verisimilitudine” – *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). Viszonyítási pontként, pontosabban abszolút értékűként a természetet (nem a természeti objektumok halmazát, hanem az emberi érzékelésben konstruálódó természetfogalmat) adta meg Szerdahely, Bacon ideateóriájára emlékeztető módon és az imitatio-elv értelmében: „Pulchritudinis omnis exemplum, & imago est Natura, non ea tantum, quae est, sed magis illa, quam nos ex collectis plurimum rerum dotibus mente, & spiritu nostro creatore facimus, ut esse debet, & dicimus Naturam Pulchram, moratam, & sublimam” (*Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). Schedius *Tentamenje* ellenben nem ad meg teoretikusan körülírt szépségfogalmat: a *pulcher* helyébe az *elegans* terminus lép, mely Schedius szövegében a szöveghez rendelhető, nyelvi „szépség”-fogalomnak felel meg, pontosabban a nyelvi *artificium*, művészi jelleg fogalmának (hogy az *artificium* értelmezhető-e egyben *pulchrum*ként is, a kontextusból nem derül ki). Az *artificium* nem elsősorban a nyelvi jelek felhasználásának formai követelményeit jelenti, hanem a szöveg pragmatikai és szemantikai jellegű kódjaival írható körül („Neque igitur metrum, neque homoeoteleuta seu similiter cadentia, neque verborum aut dictionum singularium delectus, nec fictio omnino, neque imitatio affectuum etc. essentiam poeseos constituunt; quae tamen, si in poemate adsint, illud

ornant, atque omnibus numeris absolutum reddunt. ... Sine ea virium animi inferiorum commotione, quam enthusiasum vocant, nullum potest veri nominis poema existere. Hujus tamen enthusiasmi varii sunt gradus; ad quos pertinent humor poeticus, vena poetica, furor poeticus, seu dithyrambicus” – *Tentamen*). E definíció következménye az lesz, hogy az esztétika kritikai funkciót nyer, hiszen a szöveg „megcsináltságára” került a hangsúly. Nem a természetidea utánképzéseiként válnak értékelhetővé a művészi produktumok, hanem nyelvi (stilisztikai, szemantikai, pragmatikus) jegyek által: *inventio, varietas, perspicuitas, suavitas* etc. Előtérbe kerül a szövegek művészi megalkotottsága révén az értékelés és az elemzés gesztusa, s bár Schedius szövege is kiemeli egyes szövegek *utilitasát*, hasznát az emberi lélek erudíciójára nézve, gondolatmenetéből következően nem kell az egyes művészi produktumok pragmatikus hasznosságára kitérnie, amint azt Szerdahely teszi a kortárs politikai élet szövegformáit tárgyalva. Mellőzhetővé, de legalábbis additív jellegűvé válnak Schedius szövegében az olyan prejudikatív megállapítások, amelyek Szerdahely szövegének konstitutív részét képezik („*Aesthetica hominem facit pulchrum, & magis hominem*” – *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi*). Szerdahely kérdésfeltevése az, milyen művészi eszközök gyönyörködtetőek, Schediusé pedig az, mitől válik egy szöveg művészié, azaz hogyan hozható létre *elegans, urbanus* szöveg, illetve hogyan ítéltető meg az adott szöveg karaktere. Az esztétika problematikáját tehát két nézőpontból közelíti meg: a befogadó, mégpedig a kritikus befogadó (nem a passzív gyönyörködő) nézőpontjából, valamint a szöveget létrehozó művész nézőpontjából. Nem véletlen, hogy míg Szerdahely nem tért ki az *ingenium poeticum* problémájára, Schedius külön paragrafust szentelt annak: ha definíciójának szövege tradicionális, a klasszikus esztétikákéra emlékeztet is („*Ingenium poeticum consistit in harmonica perfectione illarum animi virium, quarum in poesi praecipue sunt partes, quales sunt: sensus vividi et incorrupti, imaginandi vis tam productiva, quam reproductiva, foecunda, et bene ordinata, iudicium maturum, sensus pulchri subtilis*” – *Tentamen*), a problémafelvetés már a romantikus esztétikák és poétikák alapkérdése felé mutat.

Azonban Schedius *Tentamenje* nem csupán arra mutat rá, hogy Szerdahely 1770-es évekbeli előadásaihoz képest az 1800-as évek elejére az esztétikaoktatásban jelentős eltolódás tapasztalható az önálló irodalomesztétika irányában, mely irodalomesztétika egyszersmind a teoretikusan megalapozott irodalomkritika csíráit is magában hordja, hanem arra is, hogy a tradicionális esztétikai anyag egysége ekkortájt már bomlófélben volt. A *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahelyi* deskriptív jellegéből fakadt, hogy szükséges volt a szövegben szemléltető példák felsorakoztatása. Ezek a példák prototípusokként jelennek meg, műfajok szerint csoportosítva és döntően ókori művekre hivatkozva. Schedius *Tentamenje* azonban tisztán elméleti esztétikai-kritikai irányvonalat követ, a „szemléltető anyag” ettől elválik, a *Lineae primae* szövegében rendeződik újra, ahol a műfaji és a lexikális rendezőelv mellett megjelennek a historikus rendezőelv, az irodalomtörténet, mégpedig a nemzeti nyelvekre lebontott irodalomtörténet körvonalai. Ezzel magyarázható az is, hogy Schedius hivatkozásaiban a magyar nyelvű szépirodalmi szövegek váratlanul nagy számban jelennek meg, hiszen a cél nem egy

műfaji prototípus szemléltetése (melyhez valóban a klasszika-filológia nyújtja a legjobb segítséget, legalábbis a winckelmanni értelmezésben, amelyre a *Tentamen... ex praelectionibus... Georgii Szerdahely* is hivatkozik), hanem a meglévő szövegek művészi megformáltságának körülírása.

Összegzésképp megállapítható, hogy a Szerdahely nevéhez rendelt szövegek újraolvasása a Schediushoz kapcsolt szövegek kontextusában nem csupán a szakirodalom ama felvetését cáfolja, hogy Schedius egyetemi előadásáiban Szerdahely szakirodalmi szövegeire és oktatási koncepciójára épített. A szövegek egybevetésével olyan folyamatok is előtérbe kerültek, amelyek segítségével a Schedius-előadások recepciójának későbbi, alaposabb feltárása után talán a magyar irodalom 19. század elejére jellemző létmódjának eredete is érthetőbbé válik.

Elmélet és gyakorlat

A *Tentamen* és a *Lineae primae* kapcsolata, mint utaltam rá, jól leírható teória és praxis ellentétpárjával. Önmagában is feltűnő jelenség, hogy a kettő élesen elkülönül egymástól: a német egyetemeken, így Göttingenben is élő gyakorlat volt ugyan a példák kronológiai vagy műfaji szisztémába való rendezése, ám ezt nem választották el az illusztrálandó esztétikai szempontoktól. Felmerül tehát a kérdés: valóban tételezhető korreláció a *Tentamen* röviden leszögezett szempontjai és a *Lineae primae* felépítése között?

A *Tentamen* teoretikus magját két gondolat alkotja. Egyrészt a már említett humanitas-eszmény, melynek jegyében az *ingenium poeticum* a *harmonia* fogalmával definiálódik. Ebben a felfogásban nagy szerepe van a műveltséganyag lexikális ismeretének: ez a latin nyelv mellett ugyanis „hordozója annak a humanista mediációs rendszernek, mely a humán oktatásban részesült ember számára bizonyos gyakorlati életfilozófiává (fronézis) válhatott”.³⁸ Nem véletlen tehát, hogy Schedius oktatói(-nevelői) tevékenységében túlnyomó szerepe van e műveltséganyag átadásának. Másrészt az érzékelés szerepének hangsúlyozása előrevetíti a *Principia philocaliae* calleologia-aesthetica megkülönböztetését, ahol a calleologia az abszolút (érezkeléstől függetlenül létező) szép tana, az aesthetica pedig a relatív (érezkelt) szép tana (a philocalia e két tudomány összefoglaló neve).

Mindkét gondolat utalás szintjén, teoretikusan nem explicálva van jelen a szövegben, s az utalások csak az 1828-as *Principia philocaliae*t ismerő olvasó számára válnak világgossá. Ezen elméleti tézisek német és francia kortárs esztétikai irodalommal való kapcsolatát Jánosi Béla részletes elemzésben fejti ki a *Principia philocaliae* kapcsán,³⁹ az így feltárt erőteljes Schelling- és Goethe-hatás azonban a *Tentamen* szövegében nem jelenik meg. Megjelenik viszont a *Lineae primae* hivatkozásaiban, bár csak utalásszerűen (mint irányadó pont), nem elméleti síkon.

³⁸ TÓTH, *i. m.*, 13.

³⁹ JÁNOSI, *i. m.*

A *Tentamen* zömét egy műfaji alapú szisztéma alkotja, mely az egyes műfajok esztétikai értékelésében felhasználható erények és hibák (virtutes és vitia) felsorolásával bővül. Az *Eloquentia* fejezetén belül az *epistola*, a *dialogus*, a *historia*, a *dissertatio*, az *oratio* (levél, dialógus, történetírás, tudományos értekezés, szónoklat) kap helyet. Ezek erényei lehetnek: *puritas*, *perspicuitas*, *urbanitas* (*decorum*), *varietas recte unitas*, *vigor* (*vis aesthetica*) (világosság, érthetőség, kulturált, művelt beszédmód, egység és különbözőség helyes aránya, intuíció – esztétikai erő). Hibái: ezek hiánya vagy ellentéte (*amphibolia*, *obscuritas* – kétértelműség, homályosság stb.). A *Poesis* fejezetén belül megtalálható: *fabula Aesopica*, *narratio poetica*, *fabula Romanensis*, *bucolica*, *epigramma*, *satyra*, *didactica*, *lyrica*, *elegia*, *epopoeia*, *dramate: comoedia*, *tragoedia*, *drama musicum seu opera* (állatmese; elbeszélés vagy elbeszélő költemény; regény; pásztorköltészet, azaz idill, ecloga, pásztorjáték; epigramma és satíra; tanítóköltemény; líra, azaz dalok; elégia, azaz időmértékes költemények az eposz kivételével; eposz; dráma, azaz vígjáték, tragédia, opera). Ezek erényei a regulák betartása (metrum szükséges, rím csak a dalokban szükséges és „non simpliciter repudianda sunt” – *Tentamen*), s elsősorban a már korábban jellemzett *ingenium poeticum* megléte. Schedius ezzel egy viszonylag egyszerű, ám jól alkalmazható elemzési-értékelési sémát adott hallgatói kezébe, mely több ponton érintkezik a poétikával és a retorikával.

Nem meglepő ezek után, hogy a *Lineae primae* a *Tentamen*ben felvázolt sémát követi szerkezetében. A műveket, a szerzőket az itt megadott, alapvetően műfaji csoportosítás szerint közli (néhány sorrendi eltéréssel), ezen belül nyelvek (nemzetek?) szerint tagolva (görög, latin, itáliai, francia, német, magyar, esetenként svéd, dán, finn, orosz), a nyelveken belül pedig nagyjából kronológiai sorrendben. Az egyes művekhez fűzött értékelő megjegyzések a *Tentamen*ben feltüntetett *virtutes-vitia*-listákból kerülnek ki. Az egyes részek között nincs lényeges aránytalanság (a *Poesis*nél valamivel több szerző szerepel, viszont kevesebb kommentárral – nem tapasztalható a költészet túlsúlya, s a retorika és az eposzok jelentősége is csak a klasszicista értékskálához mérten csökken jelentősen, a Sturm und Dranghoz képest inkább nő). Néhány ellentmondás azonban feltűnhet a *Tentamen*ben kifejtettek és a *Lineae primae* anyaga között. Ahhoz képest, hogy Schedius szerint a *poesis* egyik kritériuma a metrum alkalmazása, nagy számban említi a *Poesis* fejezetén belül prózában írt állatmeséket (amelyek ugyan a *pictura-sententia* szerkezet miatt összefüggésbe hozhatók a *versificatio*val), valamint regényeket: ezek szemmel láthatóan kilógnak a sémából. Bár *vitium*nak veszi az *amphiboliát*, az *obscuritast* (kétértelműséget, homályosságot), előszeretettel sorol fel olyan komikus-parodisztikus műveket (eposzokat pl. Pope-tól, Boileau-tól; regényeket pl. Swiftől, Lesage-tól, Fieldingtől stb.), melyek bővelkednek homályos és kétértelmű részletekben. S ami még fontosabb: a paródiát nem különbözteti meg a „komoly” műfajoktól, nem degradálja értékét – e sajátos tolerancia pozitív átértékelődés felé mutat. Ezt igazolja Schedius Lesage *Sánta ördögének* magyar fordításához írt előszava is, mely a „tréfás költők” mű-

ködésének fontosságát nyelvi és befogadásesztétikai szempontból emeli ki.⁴⁰ Érdekes tehát, hogy míg Szerdahely a teoretikus fejtegetésekben, Schedius (legalábbis egyetemi előadását illetően) a példaanyag összeállításában bizonyult modernebbnek.

A Lineae primae anyagának rétegei

Kézenfekvő a göttingeni neohumanizmus hatását feltételezni Schediusnál, aki 1788 és 1791 között Göttingenben tanult, a pesti egyetemre Heyne ajánlásával érkezett, s 1802-től levelező tagja volt a göttingeni Societat der Wissenschaftennek. Miben nyilvánul meg e hatás a *Lineae primae* anyagát tekintve az említett humanitas-koncepció kívül? Egyfelől az erőteljesen érvényesülő klasszika-filológiai műveltséganyagban. Schedius komoly munkát végzett Heyne görög filológiai szemináriumában,⁴¹ s ez irányú érdeklődése a *Lineae primae* anyagán is nyomot hagyott. Az egyes antik szerzőknél szinte mindig kö-

⁴⁰ LESAGE, A' *Sánta Ördög. Elme futtató könyv, az olvasást kedvellőknek Frantzia nyelvből magyarra fordítottot.* Pestenn, Eggenberger József könyvtárosnál, 1803. Schedius előszava 1802-es dátummal vezeti be a kötetet, a fordító Ráth Pál (erről lásd GYÖRGY Lajos, *Lesage Sánta ördögének első magyar fordítója*, EPHK, 1911, 711). Mivel a kötet nehezen hozzáférhető, az előszó szövegét állítom igazolására közlöm:

„Az emberi elmének természeti menete, 's annak egész nemzeteknél való kifejeződése, a' mennyire a' históriából tudjuk, nyilván és szembe tűnő képpen bizonyítja, melly hathatosan és foganatosan munkálkodhatnak a' tréfás költők a' nyelv' mívelésében és a' literatura gyarapításában. De könnyen is által láthatni ennek okait. Mert a' tréfás költő oly szókkal él többnyire, mellyek szokásban vagynak a' közönséges életben, igyekeznek azokat tökéletesen hozzá alkalmaztatni a' dolgoknak természetekhez, mellyeket tárgyául véssen elmélkedésének, forgatja külön különféle módra, 's így hajlósítja a' nyelvet és mintegy megszármosítván fentebb való repülésre segíti, gazdagítja ujj szókkal, ujj szóllások formáival 's össze-rakásokkal; megemesíti a' köznép szájában idétlenül hangzó szózatokat 's eképpen míveli és pallérozza anya nyelvét, ha egyébaránt nints minden elmesség és talentom nélkül. A' víg és mulatságos beszédnek módja, mellyel a' tréfás költők élni szoktak a' dolgoknak elő-adásokban, sokkal inkább felébreszti az érzéseket és figyelmetességet az olvasókban, sokkal inkább gyönyörködteti őket, mint a' komoly íróknak oktatás hangú beszédek. Amaz tehát az olvasásbeli jó ízlést gerjeszti, táplálja és jobban-jobban terjeszti, 's ugyan azon mértékben gyarapodnak mind inkább inkább a' szelidebb érzések, szaporodnak 's közönségesednek az embereket cselekedeteikben vezérlő alapos igazságok, a' dolgokról való helyes gondolkodás pedig nevelkedik, hogyha tudniillik nem tsupán tsak enyeleg a tréfás költő, hanem igazságot is és valóságot szemléltet olvasóival az elmesség fedele alatt. Még a' hivatalban lévő, és a' tulajdonképpen való tudós is örömet múlatja magát üres óráiban a' mulatságos költésbeli jól készült munkának olvasásában, tudván hogy mind belső érdemk vagyon, mind pedig a' képzelődést és az érzékenységet kellemetes módra foglalatoskodtatja, a' nélkül hogy a' mellett az ész üresen maradna. Ezen okokból szokott megadni, hogy a' tréfás Muzsának jó ízlésű és mesterségesen készült költeményit sokkal közönségesebben olvassák, mint sem egyéb munkáit ugyan azon szerzőknek. Azok közzé pedig méltán lehet számlálni ama nagy eszű és elmés Frantzia Írónak Le Sage gúnyoló Románjait, ugmint: Le Diable boiteux, Gilblas de Santillana, Gusman d'Alfarache, Estevanille Gonzalez, Le Bachelier de Salamanca. Ezekből tehát a' Fordító Úr a' Sánta ördögöt, kinek egész intézete 's foglalhatja a' mostani világ' járását is illeti, választotta, hogy az Magyar öltözetben az olvasásbam gyönyörködő közönség eleibe botsássa. Reményem, hogy ennek a' munkának eredeti elmessége és kellemetessége, mellyet a' Magyar Fordítónak egyéb hasonló írásaiban kimutatott szép tehetsége, tisztán és ekesen előadott, sok olvasónak gyönyörködtetésére és hasznára fog szolgálni.

Pesthenn, karátson hava 15. nap, 1802. Schedius Lajos.”

⁴¹ BORZSÁK, *i. m.*, 39.

zölt filológiai adatokat (hány levele maradt fenn az illetőnek stb.), gondot fordított a hitelesség kérdésére (Phalaris leveleivel kapcsolatban például idézte Ch. Boyle és R. Bentley vitáját a levelek hitelessége felett). A klasszikus antik szövegek ezért nem úgy jelennek meg nála, mint az aranykor időtlenségében lebegő tökéletes alkotások, abszolút tekintélyek, hanem mint olyan „minták”, melyekhez a későbbi szövegek valamilyen módon tudatosan viszonyulnak (fordítás: például Ramler Horatiust; kritika: például M. Polignac: *Anti-Lucretius*).

Másfelől a *Lineae primae* anyaga relatíve erős történeti tudatot tükröz, a historikum viszonylag tagoltan jelenik meg benne. A legtöbb szerzőnél Schedius megadta a megfelelő évszázadot, római szerzőknél sokszor az épp hatalmon lévő császárt, de utalt Mátyás királyra vagy a „közelmúltból” Nagy Frigyesre, Mária Teréziára. Maga a szerző- és műlista is mutat bizonyos kronológiai rendezettséget, különösen a „poétákat” tárgyaló részénél. Ez a relatíve differenciált történeti tudat tulajdonítható A. L. Schlözer hatásának is, aki Göttingenben a történelem professzoraként működött Schedius ottjárta idején, s Schedius később is többször méltatta kritikáiban (még 1795-ös, az erdélyi szászokról írt monográfiája⁴² után sem ítélte el, amely pedig nagy felháborodást váltott ki Magyarországon). Emellett jól tájékozott Schedius mind a történetírók, mind az egyes országok irodalomtörténeteinek tekintetében. Hogy azonban a felvilágosodás korának történet-szemléleti alternatívái⁴³ között pontosan hol helyezhető el Schediusé, a *Lineae primae* alapján nem állapítható meg.

Lessing, Herder, Mendelssohn, Engel, Abbt, Winckelmann, Nicolai nevének sűrű előfordulása fémjelzi Schedius érdeklődését a német felvilágosodás iránt. (A francia felvilágosodás „nagyágait”, Voltaire-t, Diderot-t, D’Alembert-t, Rousseau-t inkább szépiróként, mint gondolkodóként méltatta, ami 1801–1802-ben még így is merészségre vall.) Érdeklődésének oka részben e szerzők ókori, illetve héber irodalommal foglalkozó tanulmányai (Mendelssohn Mózes-kommentárjai, Herder: *Vom Geiste der ebraischen Poesie*, 1782 stb.), tehát részben neohumanista, filológiai indíttatású. Különösen sokszor hivatkozik Mendelssohnra, kinek magyarországi recepciójában, bár az eddigi szakirodalom⁴⁴ nem említi őket, igen előkelő helyet foglalnak el e hivatkozások. Míg azonban a klasszika-filológus Budai Ézsaiás Göttingenben tanulván „a speculativa philosophiára mint szükségtelen főtörrésre” tekintett,⁴⁵ Schediusnál találkozunk némi bölcséleti indíttatással. Kantot is említi Hume kapcsán, de vele kapcsolatban sem a metafizika foglalkoztathatta. Több nála a morálfilozófiai, a vallásfilozófiai, a történelemfilozófiai, különösen a nemzet („nacionalismus”) kérdését illető hivatkozás (Zimmermann kapcsán például; a

⁴² August Ludwig SCHLÖZER, *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, 1795. A kötetet a szász kulturális, történeti dominancia hangsúlyozásával vádolták, elutasítóan fogadták Magyarországon.

⁴³ Részletesen lásd MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 1984, 291–308; MEZEI Márta, *Történet-szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp., 1958.

⁴⁴ ZSOLDOS Jenő, *A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom*, Bp., 1934.

⁴⁵ BORZSÁK, i. m., 92.

kérdés egyébiránt Hegellel való levelezésében is felmerült,⁴⁶ 1817-ben pedig cikket írt Schedius *A nemzetiségről* címmel a Tudományos Gyűjteménybe⁴⁷). Természetesen figyelembe veendő: akikre Schedius hivatkozott, korántsem bizonyos, hogy olvasta is műveiket – ám említésükkel, elhelyezésükkel, hangsúlyozásukkal befogadói horizontja részeként ismerte el azokat.

A keleti népek irodalmából a héber irodalom, a Biblia irodalmi műként való elemzése és értékelése mellett (mely a Lowth-, Lessing-, Mendelssohn-irányvonalból is következik) az arab és a perzsa költészetet is említi Schedius. Azonban eredeti művek nem szerepelnek a szövegben (szemben Szerdahely elemzéseivel, aki nyilatkozott többek között az *Ezeregyéjszakaról* is), csupán angol szerzők e tárggyal foglalkozó írásaira történik utalás. Az inkább a francia felvilágosodáshoz köthető kultúrelativizmus pedig szemmel láthatóan érintetlenül hagyta Schediust.

A magyar felvilágosodás egyik jellegzetessége az északi népek irodalma és történelme iránti érdeklődés, mely összefügg Sajnovics János híres könyvével s általában véve az eredet problémájával.⁴⁸ Schedius – egy-egy irodalomtörténet említése erejéig – kitér a *Lineae primae*ben a dán, az izlandi, a svéd, a lengyel, a finn, az orosz irodalomra. Ez azonban, úgy tűnik, inkább csak annak tudható be, hogy e népek is jelen voltak a korabeli Európa horizontján, habár periférikusan. A már említett Schlözer külön kötetet szentelt az északi népek történetének (*Nordische Geschichte*, 1771), Schedius érdeklődése tehát nem biztos, hogy specifikusan az említett magyar jelenséghez köthető.

Schedius magyar irodalomból vett anyagát tekintve észrevehető, hogy az esztéta jól tájékozott a kortárs irodalomban és közelmúltja magyarhoni irodalmában egyaránt. Ennek hátterében két tényező áll. Egyrészt Schediusnak szándékában állt egy írói lexikon kiadása a Meusel-féle *Gelehrtes Deutschland* mintájára, melyhez az 1790-es évektől folyamatosan gyűjtötte az anyagot. A lexikon végül nem készült el, ám az OSZK Kézirat-tárában tanulmányozható Schedius füzete, melyben a lexikonban felsorolandó szerzők névsorát összeírta.⁴⁹ Másrészt Schedius aktív kritikai tevékenységet folytatott. Ennek dokumentumai az általa kiadott *Literarischer Anzeiger für Ungarn* című kritikai folyóirat, mely 1798 és 1799 között hetenként jelent meg; valamint az 1802-ben induló *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterlandischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*.⁵⁰ E lapok mellett német lapok (*Jenaische Literatur Zeitung* stb.) is kértek recenziókat Schediustól. E recenziókban, mint Fried István elemzése⁵¹ is kimutatja, megfigyelhető az a jelenség, amely a *Lineae primae* anyagának összeállításában is érvényesül,

⁴⁶ WIEWEG, *Kis elbeszélések...*, i. m.

⁴⁷ Ismerteti DOROMBY, i. m., 87.

⁴⁸ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 182–185.

⁴⁹ A kézirat az OSZK Kézirtatárában található, Quart. Lat. 31. jelzeten: *Lexicon Scriptorum Hungarorum Schedius Ludovici*. Schedius legtöbbször Horányira hivatkozik. A lexikonkísérlet ismertetése: DOROMBY, i. m., 46; NÉMEDI Lajos, *Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről*, ItK, 1979, 282–286.

⁵⁰ Részletesen lásd JÜGELT, *Die Recensionen...*, i. m.

⁵¹ FRIED, i. m., 31–94; Uő., *Funktion und Möglichkeiten einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn: Die Zeitschrift von und für Ungern = Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, Hrsg. István FRIED, Hans LEMBERG, Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, Berlin, 1986.

hogy tudniillik Schedius nem meg- és elítélni akarja a recenzeált műveket, hanem megismertetni azokat a nagyközönséggel. Doromby Karola sűrűn idézi a Kazinczy-levelezést ennek kapcsán, Kazinczy ugyanis mélységesen elítélte eme kritikusi attitűdöt. A *Lineae primae*ben is említett Himfy Zeitung-beli recenzióján (melyen Csokonai is megütközött⁵²) felháborodva így összegezte véleményét Schedius kritikusi módszereiről: „Én Pesten ismerek egy igen nemes lelkű embert, de aki olly gyenge, hogy sohasem tudja, hogy feketét fog-e mondani annak az embernek, a ki belépend hozzá, vagy fejt, mert nem tudja, hogy az fejt-e vagy fekete”.⁵³ A *Lineae primae* anyaga talán épp eme attitűd miatt maradt oly eklektikus, s ezért maradt el gyakorta az esztétikai értékelés mozzanata: a *Rózsa Szin Gyűjtemény* német lovaghistória- és rémregény-fordításai jól megférnek Kazinczy *Bácsmegegyjével*, Dugonics *Etelkájával*.

Doromby Karola nem ok nélkül adta Schedius-monográfiájának a *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő* címet: Schedius maga is kifejtette a német–magyar kapcsolatok kutatására vonatkozó programját *Albrecht Dürer* című, 1832-es tanulmányában.⁵⁴ Doromby úgy értékelte Schedius cikkét, mint az életpálya utolsó jelentős fordulatát; mivel szerinte Schedius korábban a német kultúrát próbálta Magyarország felé közvetíteni, itt ellenben a kölcsönös német–magyar kapcsolatok tervszerű, szinte komparatistikai igényű feltárásáról beszél. Ha azonban a *Lineae primae* szövegét megfigyeljük, számos idevágó utalást találunk már 1801/1802-ből. Doromby is észrevette, hogy a *Lineae primae*ben Schedius megjegyzi Gisekéről: magyar, kőszegi származású. Ám ugyanez történik Fessler Ignác Aurél, Schröckh Mátyás, Klingsor esetében is, akik valamennyien magyarországi származású német írók. Schediust tehát már ekkor foglalkoztathatta a német–magyar kapcsolatok tervszerű feltérképezése, nem utolsósorban német ösztönzésre (Eder, Schwartner, Schlözer munkássága alapján).

Mielőtt Schedius hozzáfogott volna a magyar nyelvű *poesis* ismertetéséhez, felsorolta a magyar irodalomtörténettel foglalkozó szerzőket. A lista meglepően teljes, Bod Péter *Magyar Athenasa* és Bél Mátyás tervezete kivételével minden jelentős szerzőt említ: Wallaszky Pált, Bemay György Alajost, Czvittinger Dávidot, Rotarides Mihályt, Haner György Jeremiást, Horányi Eleket. Tudott id. Ráday Gedeon historia litteraria-kísérletéről is, melyre Kenyeres Imre is csak következtetett a magyar irodalomtörténet-írás fejlődéséről írt tanulmányában.⁵⁵ (Schedius itt nem említette Bod Péter *Magyar Athenasát*, holott Kenyeres Imre szerint Ráday Bodnak adta át tervezett historia litterariájának anyagát, s fejezte be egyszersmind gyűjtőtevékenységét. Schedius szerint Rádayt csupán halála akadályozta meg a mű elkészítésében, összegyűjtött anyagának átadására nem utal. Egyébiránt Bod *Athenasa* sem volt ismeretlen Schedius előtt: említett

⁵² CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Előbeszéd a Lilla-dalokhoz* = Uő. *Minden munkája*, kiad. VARGHA Balázs, II, Bp., 1981², 317–321.

⁵³ A *Himfy-bírálatról* lásd KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, Bp., III, 1892, 377–378; az idézet lelőhelye: XVI, 1906, 194.

⁵⁴ SCHEDIUS Lajos, *Albrecht Dürer*, Österreichisches Archiv, 1832; magyarul ismerteti DOROMBY, *i. m.*, 104.

⁵⁵ KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934, 38.

íróilexikon-kísérletébe fel is jegyezte, hozzátéve, hogy Bod feltehetően az angol Anthony Wood *Athenae Oxoniensis* című művét [1691–1692] tekintette mintájának.⁵⁶)

Meglepő tény ez a részletes irodalomtörténet-ismertetés egy esztétikai jellegű előadás során. Lehetek gyakorlati okai is: a Schedius által említett szerzőkről részletesebb információkat innen nyerhettek a hallgatók. Schedius maga is írt magyar irodalomtörténeti összefoglalást német nyelven az *Allgemeine Literatur-Zeitung* 1798-as évfolyamában (*Beitragen zur ungarische Literatur*); s mint már szóba került, írói lexikon kiadását is tervezte. Mindemellett figyelemre méltó, hogy a *Lineae primae*ben konzekvensen elkülönül irodalom és irodalomtudomány, s megjelenik a későbbiekben sokszor alkalmazott „historiográfiai bevezető + konkrét művek tárgyalása” struktúra. Mi több: megjelenik az irodalomtörténet mint az irodalomtörténeti reflexió tárgya, azaz a tudománytörténeti reflexió. Tagadhatatlan, hogy az előadás ezzel túllépi az esztétika határait. Ahogyan a *Tentamen*be beszüremlik a retorika és a poétika (erősen emlékeztetve 17–18. század eklektikus irodalomelméleti kézikönyveire⁵⁷), ugyanúgy a *Lineae primae*be is beszüremlik egy erős historikus hatás, mely részben visszavezethető a historia litteraria hagyományára. A *Lineae primae* ilyen értelemben kánonképző mű kíván lenni: összeállítja a mértékadó, megismerendő szerzők névsorát, igaz, nem ABC-rendben. A német–magyar kapcsolatok hangsúlyozása mögött is részben az a defenzív attitűd lelhető fel, mely a historia litterariák „ellenségképe” mögött áll (hogy tudniillik a magyar irodalmat a külfonniak – pl. Reimmann – alábecsülik, ezért kell azt feltérképezni).⁵⁸

A Lineae primae irodalomszemlélete

A historia litterariák témája már elővételezi azt a jelenséget, hogy a *Lineae primae*ből egyfajta „mikro-irodalomtörténet” olvasható ki, különösen a magyar poézissel foglalkozó fejezetből. Schedius természetesen nem ilyen intencióval tárgyalja éppen e módszer szerint a magyar költészetet: volt egy esztétikai-műfajelméleti sémája, melyet olyan irodalomtörténeti anyagra kellett alkalmaznia, amelyből nem tudta vagy nem kívánta kiiktatni a történetiséget – ez szülte e különös megoldást. Az irodalomtörténeti szerzők ismertetése után ugyanis egy Gyöngyösiig terjedő, narratív irodalomtörténeti összefoglalás olvasható a *Lineae primae* szövegében. Ezt követi a szokott műfaji séma szerint a 18. század végéről a jelentősebb magyar írók felsorolása. E két rész strukturáló elve, akárcsak szövegbeli megjelenése, igen eltérő.

A Gyöngyösiig terjedő történeti narratíva szervezőelve lényegében a magyar nyelv története. Főbb állomásai: a jocularok (kikre Anonymus és Galeotto Marzio utal), Tinódi, Sylvester János, Zrínyi Miklós, Listius László, Balassa Bálint és Gyöngyösi. Schedius ugyan állandóan párhuzamot vont az európai irodalommal (utalt a bencés mű-

⁵⁶ OSZK Kézirattár. Quart. Lat. 31. 11v. Az említett angol szerző Anthony Wood (1632–1695) antikvárius, oxfordi életrajzíró. Az oxfordi egyetemhez kapcsolódó emlékanyagot gyűjtötte össze és adta ki.

⁵⁷ Lásd BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971.

⁵⁸ MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete...*, i. m., 305–306.

veltség elterjedésére, a jocularok és a trubadúrok hasonlóságára, a Mátyás-kori humanizmusra, Gyöngyösit Opitzhoz és Tassóhoz hasonlítja), ám a fő referenciát a magyar nyelven alkotó szerzők jelentik. Schedius külön hivatkozott Sylvester János magyar nyelvtanára, s az eszmefuttatást a II. József rendeletei nyomán kibontakozó magyar nyelvi fellendüléssel zárta. Ez a fejtegetés tökéletesen beleilleszkedik abba a paradigmába, amelyet Kazinczy így határozott meg a *Tübingai pályaműben*: az irodalomtörténeti ismertetés során szelekciójának fő szempontja az volt, hogy a kiválasztott irodalmi anyagok „inkább a nyelvet, mint az írókat karakterizálják”.⁵⁹ Míg azonban Kazinczy a nyelvi szempontot tudatosan összekapcsolta a nemzeti irodalom (a „Nationalismus”) kritériumával, Schediusnál ilyen utalás nem található.

A második rész, mely a 18. század második felének magyar íróit rendszerezi, felsorolásszerű. Ennyiben mindenképpen emlékeztet a historia litterariákra, bár itt az ABC-rend helyett egy műfaji séma működik szervezőelvként. E szervezőelv külsődleges: a regények és az állatmesék bezúfolása a költészet körébe kis híján szétzilálja azt. Lett volna Schediusnak más alternatívája ezen anyag strukturálására? 1802-ben más minta még nem kínálkozott: Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* évtizedek múlva verstani szempontok alkalmazásával oldotta meg e problémát, ami Schediusnál aligha merülhetett volna fel (a Zeitschriftben megjelenő Himfy-bírálat kapcsán, mely valószínűleg Schedius tollából való, Kazinczy levelezésében bosszankodó megjegyzések olvashatók, miszerint a recenzens még a versmértéket sem ismerte volna fel⁶⁰). Olyan egyetemi előadásra, amely a Schedius által felvetett történeti elvet nemcsak a 17. századig terjedő anyagra, hanem a 18. századi magyar irodalom rendszerezésére is alkalmazza, 1832-ből, Schedius tanítványától, Horvát Istvántól hozható példa, kinek anyagcsoportosítása több vonatkozásban emlékeztet Schedius előadásának narratív szakaszára.⁶¹

A Schedius-szöveg tehát ebben az olvasatban a maga kortárs érzékenységgel rámutat az irodalomszemlélet folyamatban lévő átalakulására; ám inkább csak rezonál, semmint reagál arra.

A *Lineae primae* és a *Tentamen* tanúsága alapján tehát Schedius esztétikaprofesszori tevékenysége ambivalensnek, ugyanakkor figyelemre méltónak tűnik. Neohumanista hagyományban gyökerező pozícióból vet fel modern problémákat. Előadása didaktikus és eklektikus, negatív és pozitív jegyekkel egyaránt leírható. Irodalomtörténeti ambíciókat hordoz, miközben maga is kiváló anyag az irodalomtörténeti reflexió számára: betekintést enged a tanítványok – Horvát István, Vörösmarty Mihály, Eötvös Ignác – és kortársaik mintegy két évszázad homályával borított irodalmi és esztétikai látókörébe.

⁵⁹ Részletesen lásd HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976.

⁶⁰ „A’ ki Himfyt úgy recenseálta, mint az ő Zeit Schriftjében recenseáltatott, nem támaszthatja e azt a’ gyanút, hogy ezt is hibásan ítéli meg? Nem tudta mi a’ dal, mi az ének; – nem tudta mi a’ trocheus láb; – nem látta hogy Himfy Petrarkát követte [...] ’s dalai Sonettek akartak lenni, énekei Canzonettek.” KazLev, III, 1892, 377–378. Dayka kapcsán: „Még Prof. Schedius sem volt tiszta ideákkal a’ Sonettek felől, ’s nem vette észre vagy inkább fültre, hogy verseink mértékesek” (Szemere Pál Kazinczynak, KazLev, X, 1900, 152).

⁶¹ *Magyar irodalomtörténete*. Tekintetes HORVÁT István úr, az S. S. Mesterségek és Bölcselkedés Doktorának S. a T. előadásai szerint írta PAULER Tódor 2-ik esztendőbeli bölcseledő, Pesten, 1832; HORVÁT István *Magyar irodalomtörténete*, Bp., é. n. (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 28).